

ייסודן וראשית התפתחותו של ישיבות בבל — סורא ופומבדיתא

Author(s): י. פלורסהיים

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. 2 (תשל"ד), חוברת 2 (ל"ט), pp. 183-197

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70054217>

Accessed: 22/11/2011 06:53

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

ייסודן וראשית התפתחותן של ישיבות בבל — סורא ופומבדיתא

מאת יואל פלורסהיים

במאה השלישית התגבש המרכז היהודי בבבל שעתיד היה לרשת את מקומה של ארץ-ישראל כגורם ההשפעה המרכזי על תפוצות הגולה היהודית. מאורעות השנים הללו קבעו את אופיו של המרכז החדש ועצבו את דמותו כפי שהיתה מכאן ואילך מאות שנים. על כן, כל מה שאנו מדייקים יותר בהכרת העובדות, מסייעים הדברים להבנת ההתרחשויות במשך תקופה ארוכה. במאמר זה נעסוק בייסודן ובראשית התפתחותן של הישיבות בסורא ובפומבדיתא. הרבה נכתב בנושא זה, אך ברצוננו להעלות מחדש שאלות שנשאלו, לבחון את הפתרונות שהוצעו להן ולעמוד על נכוונתם על-פי הנראה לנו ממה שעולה מן המקורות.

א

מקובל לקשור את ייסוד שתי הישיבות הגדולות של בבל בשמותיהם של רב רב יהודה בר יחזקאל; רב כמייסדה של ישיבת סורא, ורב יהודה בר יחזקאל כמייסדה של ישיבת פומבדיתא. והנה באיגרת רב שרירא גאון¹ — המקור העיקרי לידיעותינו על התקופה מחוץ לתלמוד — בולט השוני בדבריו לעניין ייסוד שתי הישיבות. לעומת המלים המפורשות של הגאון על ייסודה של ישיבת סורא על-ידי רב (עמ' 79), אין דברים מפורשים מקבילים אודות ישיבת פומבדיתא. לא נאמר עליה אלא: "ושאר רבנן דילן (אחרי חורבן נהרדעא) לפום בדי'תא דמן יומי דבית שני הוות עיקר גולה" (עמ' 82). הגאון לא הזכיר את שמו של רב יהודה. בתארו את פומבדיתא כמקום תורה, זו לשונו:

ורבנן דבבל קמי רבינו הקדוש הוּו אית להון מתניאתא דהא הוּו בהון תורה מרובה דהוּו מרבצין... ובפומבדיתא דהוּו בה חנניה בן אחי ר' יהושע ותנו רבנן הלך אחר ב"ד יפה ומפרשינן אחר ר' חנניה בן אחי ר' יהושע לגולה והיא [פומבדיתא] שקרואה גולה וכו' (עמ' 40)².

מאידך גיסא, אף-על-פי שרצה בוודאי לפאר את ייחוסה ועתיקותה של פומבדיתא, לא טען הגאון אלא 'דמן יומי דבית שני הוות עיקר גולה', ולא אמר שהמתיבתא אף היא מימי בית שני. אדרבה, במקום אחר כתב שבימי רב ושמואל "היין להון לרב ושמואל

1 מהד' ב"מ לוי, ירושלים תשל"ב (דפוס צילום).

2 ועיין: י"א הלוי, דורות ראשונים, ב, ברלין תרפ"ב (להלן — הלוי), עמ' 162–167, ודבריו נגד שי"ר על התורה בבבל לפני דורם של רב ושמואל. ואין ספק שצדק הלוי בדבריו. ועיין דברינו בהמשך בפנים. לעניין המושג 'גולה' אותו מפרש הגאון כמתכוון לפומבדיתא, לא ברור אם מבוססים דבריו על מסורות שמחוץ לתלמוד או על דברי רב יוסף (או אבין, לפי גירסאות אחרות) בראש השנה כג ב. ועיין עוד: הלוי, א, כרך ג, עמ' 108.

תרתין מתיבאתא" (עמ' 81), דהיינו, סורא ונהרדעא. אין פומבדיתא מוזכרת כמקומה של מתיבאתא בעת ההיא.
 כיצד לכלכל דברים אלה, ומה איפוא היה פועלו של רב יהודה?³

ב

באיגרת נאמר עוד: "ואיגבר רב הונא טובא דהוה מן בני נשיאה"⁴ ורב יהודה בפומבדיתא ותלמידיה קמיה והוה מתחזי ליה לרב הונא לפרקים" (עמ' 84). על רב הונא כותב הגאון לפני-כן: "ובתר שמואל מלך רב הונא דהוה מן בני נשיאה ארבעין שני" (עמ' 83).

מה פירוש הלשון 'ואיגבר' ? מה היה לפני-כן עד שגבר מאוד, ומה משמעות הטעם "משום דהוה מן בני נשיאה" ? יתר-על-כן, הגאון הזכיר את עניין ראשיתו של רב הונא פעמיים. למה כפל את דבריו ?

הלוי⁵, הביע את הסברה כי אף-על-פי שהיו שתי ישיבות, היתה אחת מהן העיקרית אליה נהרו גם חכמים מן הישיבה השנייה. הישיבה הראשית היתה מה שכינה 'המתיבאתא הכוללת'. ומה שנאמר "ואיגבר רב הונא טובא", פירושו: נעשה הוא ראש למתיבאתא הכוללת, ועל-כן נראו לפניו רב יהודה ושאר חכמי פומבדיתא.

אף-על-פי שיש קצת אמת בדבריו, אין בזה כדי להסביר את כפל לשונו של רב שרירא. לדעתו היה הטעם למינוי רב הונא :

מאד יכול להיות כי כבר ראו והכירו את הרעה הנשקפה אז לנהרדעא... וכפי הנראה כבר ראו איזה שנים לפני זה את הסכנה, ובפרט בשנת תקס"ח כאשר המליכו את רב הונא הנה ה' אז רק שנה או שנתיים לפני אשר חרבה נהרדעא. אף גם זאת כי רב הונא ראש הדור בבבל אשר כל חכמי הדור נתנוהו עליון עליהם הוא ה' מקומו בסורא.

כי על כן באה הסכמת הכלל לאחד גם בבבל את המתיבאתא הכוללת תחת ראש אחד הוא רב הונא, ולהסיע אותה ממקומה מנהרדעא מקומו של שמואל לסורא.

כלומר היתה כאן פעולה מתוכננת של חכמי בבל להעברת המתיבאתא הכוללת מנהרדעא לסורא.

חסרון השיטה הזאת בכללה הוא, מלבד העובדה שהגאון נותן טעם אחר למינויו של רב הונא "דהוה מן בני נשיאה", שרעיון המתיבאתא הכוללת, כפי שפיתחו הלוי, אינו מבוסס

3 על רב יהודה כמייסד ישיבת פומבדיתא, עיין: ד' גרץ, דברי ימי ישראל, בתרגומו של שפ"ר (להלן — גרץ), ב, ורשה תרנ"ג, עמ' 382; א"ה וייס, דור דור ודורשיו, ג, וילנא תרע"א (להלן — וייס), עמ' 161; הלוי, עמ' 408; ג' אלון, תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, תל-אביב תשי"ט, א, עמ' 8; מ"ד יודילוביץ, ישיבת פומבדיתא בימי האמוראים, תל אביב תרצ"ה (להלן — יודילוביץ, פומבדיתא), עמ' 5 (ועיין, שם, תיאורו הציורי): J. Neusner, *A History of the Jews in Babylonia*, Leiden 1968, vol. III (להלן — נויס-נר), עמ' 214, ועוד.

4 על הכינוי 'נשיאה' לראש הגולה, עיין: ג' בר, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, תל אביב 1970 (להלן — בר בספרו), עמ' 6—9.

5 דורות ראשונים, ב, פרק 44, עמ' 441 יאילך.

די-צורכו. הגאון כתב במקום אחר: "במאי דעבד רב אשי לא בטילא בתר כן כי דבטילא בשני רב יהודה רבה ורב יוסף ואבבי ורבא אי לא (= אלא) הויין תרתין מתיבאתא והיינו דאמר רב אשי 'אנא' עבדי לה למתא מחסיה דלא חרבה" (עמ' 91—92). משמע שהמצב הנורמאלי היה: שתי ישיבות שלראשיהן סמכויות מקבילות, ללא העדפת אחת על חברתה. מדברי הגאון אין שום רמז שהמצב בימי רב ושמואל, למשל, כאשר היו 'תרתי מתיבאתא' ולא היתה 'מתיבתא כוללת', היה בלתי רצוי. במלים אחרות, אם באו כל החכמים אל המתיבתא האחת, היה זה בעיקר משום חולשתה של המתיבתא האחרת.

פירוש מסוג אחר לגמרי לדברי הגאון על רב הונא, מציע בר⁶. הוא קובע שרב הונא זכה להיות ראש ישיבת סורא, על-ידי מינוי מטעם ראש הגולה. היתה זו הפעם הראשונה — ואולי האחרונה — שראש גולה התערב בעניין, כחלק מנסיונותיו להגביר את השפעתו על הישיבות. וכל כך למה? משום שאחרי פועלם של רב ושמואל עלתה במידה ניכרת חשיבותן של הישיבות, וסביר להניח שראש הגולה ניסה להבטיח את קיום השפעתו ומעמדו בכל הנוגע לחברה היהודית בבבל. למינוי זה מבחוץ קמו עוררין מבין החכמים — כגון גניבא, ואולי גם רב ענן — אך אלו לא הצליחו, ורב הונא נשאר על כנו. וזהו שאמר הגאון "ואיגבר רב הונא טובא דהוה מן בני נשיאה"⁷.

והוא מסיים: "גניבא נלחם נגד הרחבת שלטונו של ראש הגולה על הישיבות... ברבות הימים נתקבלה, לרוב, עמדתו של גניבא. אולם הוא עצמו נענש קשה" (הוצא להורג בעקבות מסירתו של מר עוקבא ראש הגולה את גניבא לשלטונות הפרסים)⁸. והרבה קשיים בפירושו. כל דבריו על עלייתה — וממילא גם ירידתה — של השפעת ראש הגולה על מינוי ראש הישיבה, מבוססים בעיקר על הפיסקה בדברי הגאון "דהוה מן בני נשיאה" המוזכרת, כאמור, פעמיים באיגרת. אין צריך לומר כי קשה ללמוד בצורה פשוטה כה הרבה מפיסקה קטנה זו. אף אם נוסיף את אשר אמר גניבא לרב הונא ולרב חסדא 'שלמא עלייכו מלכי' (גיטין סב א) שלדעת בר "רמז להתערבותו של ראש הגולה, שכוחו מכת המלכות" הלא אמר את דבריו גם לרב חסדא. ומה עניין רב

6 במאמרו, ריבו של גניבא במר עוקבא (להלן — בר במאמרו), תרביץ, לא (תשכ"ב), עמ' 284—285.

7 בר חזר על דברים אלה בספרו, עיין שם, עמ' 95—96, וכן עמ' 97. שם הוא ממתן במידה מסוימת את דבריו וכותב: "מכל מקום, נשאלת השאלה כלום לא ראו חכמי הישיבה, ותלמידי חכמים בכלל, בהתערבותו (המשוערת), או רק בכתובתו של המועמד לראשות הישיבה, לראשות הגולה, משום סכנה מסוימת לעולמה העצמאי והבלתי תלוי של הישיבה וראשה, מבית ראש הגולה". לפי פירוש זה, גם עצם הקירבה לראש הגולה צריכה היתה לפסול את המועמד לראשות הישיבה. אינני יודע המקור לפירוש סוציולוגי זה. אין אנחנו יודעים אם גם בימי קדם השפיע המתח המעמדי בצורה זו על מינויים ציבוריים, לכל הפחות באופן מודע.

8 וכבר כתב א"א אורבך על עיון היסטורי בסיפור על מותו של רבה בר נחמני, תרביץ, לד (תשכ"ה) כביקורת על מאמר אחר של בר, עמ' 160—161, שאין שום ראיה שראש הגולה מסר את גניבא לשלטון הפרסי. יהיו היחסים הפנימיים אשר יהיו, כל היודע את דעותיהם של חז"ל נגד מוסרים ומלשינים — וכך היתה תגובתו של ר' אלעזר במקרה דנן — יודע שדרך זו של תגובה היתה בלתי נסבלת.

חסדא לראשות ישיבת סורא באותה עת⁹? ואף גם זאת, בתלמוד לא נאמר שם מי אמר על גניבא ש'פלגאה הוא', לפני השיחה אתו, ומי אמר עליו 'בר אוריין הוא'. ושמא היה זה דווקא רב חסדא שאמר עליו 'פלגאה' ורב הונא שאמר עליו 'בר אוריין'? ועוד, האם אפשר להניח שר' אלעזר, אליו פנה מר עוקבא בעניין ריבו עם גניבא (גיטין ז א), תמך בהתערבות ראש הגולה בענייני הישיבה, או שמא לא ידע מה מסתתר מאחורי איגרותיו של מר עוקבא? ולבסוף, אם בסופו של דבר התגברה דרכו של גניבא, עליה שילם בחייו, כיצד אין התלמוד רומז בעריכה הסופית של הסוגייה (גיטין ז א) לאי־נחת ממעשהו של מר עוקבא. אדרבה, על־פי הסוגייה, משמע שמציינים לשבח את התאפקותו של מר עוקבא, ונשאר הרושם הכללי שאכן פגע גניבא בראש הגולה¹⁰.

מינויו של רב הונא על־ידי מר עוקבא — או ראש גולה אחר — לא היה, איפוא, ולא נברא, ואף לא מצינו כיצא בו בכל תקופת התלמוד¹¹. את טיבו של הסכסוך של גניבא עם מר עוקבא ושאר החכמים יש להפש בעניין אחר.

לדעת פונק¹² עלה רב הונא לראשות ישיבת סורא רק לאחר מאבק קשה וממושך, שכן חכמים אחרים, מהם מבוגרים ממנו, היו ראויים אף הם לאותה איצטלה: רב אדא בר אבהו, רבי אלעזר בן פדת, רבה בר אבוה וכן רב יהודה ורב חסדא. סימוכין לכך מצא בעובדה שלא פחות משלוש שנים עברו ממותו של שמואל עד מינויו של רב הונא. ייחוסו הרם כאחד מצאצאיו של בית דוד הכריע את הכף לטובתו — כשרונותיו האישיים לא הספיקו — אך לא־דווקא קירבתו לראש הגולה, כמו שהעיר פונק בהסתמכו על דברי רבה בר רב הונא לראש הגולה (סנהדרין ה א).

לשיטת פונק לא ברור מה עניין מותו של שמואל למינויו של רב הונא. שמואל היה בנהרדעא ורב הונא בסורא (לשיטת הלוי אין כאן קושי). כן לא מתברר מה אירע בישיבת סורא בעשר השנים שעברו ממותו של רב עד עלייתו של רב הונא. גם לשיטת הלוי וגם

9 על הלשון 'מלך', עיין דברי בר בעצמו בספרו, עמ' 41, הערה 28, אלא שלדעתו מקום זה הוא יצא מן הכלל ולגנאי! ועל הפסוק שהביא גניבא 'בי מלכים ימלוכו', עיין יומא עב ב. נויסנר, עמ' 75 ואילך, מקבל בעיקרה את שיטתו של בר, אך מרחיק לכת עוד יותר. לדעתו, לא החל ראש הגולה להתערב בענייני הישיבה, אלא, אדרבה, רצה לשמור על זכויותיו שהיו לו לפני־כן במינוי דיינים ושופטים. ולא הרגיש המחבר שמדובר כאן על מינוי רב הונא לראשות הישיבה ולא אודות הסמכה לדיינות. נויסנר מצביע על העובדה שלאחר הסוגייה בגיטין לא ב, לעניין רב הונא, רב חסדא וגניבא, שהיא לכאורה לצדו של ראש הגולה לשיטת המחבר הנ"ל (וכן לשיטת בר), מובאת סוגייה שהלך רוחה נגד ראש הגולה. על ההסבר הניתן לכך על־ידי המחבר אפשר לומר שכל כולו דמיוני. לדעתו, שתי הסוגיות הן מדבי ריש גלותא (או ממקורות אוהדים) (!). אף־על־פי־כן לא רצו חוגי ראש הגולה לטשטש את גדולתו של גניבא, ואדרבה הבלטו אותה כדי להראות מה עולה גדולתו זו של גניבא על הדור הבא שזולל בכבוד ראש הגולה. כמו שאמרתי, כל זה אינו אלא דמיון בלבד. לבסוף קובע נויסנר, שמשפטו של גניבא אירע בין השנים 275—280, כלומר קרוב לעשרים שנה לאחר עלייתו של רב הונא לראשות הישיבה, וכעשר שנים לאחר עלייתו של מר עוקבא השני לדבריו (אינני רוצה לעסוק כאן בשאלה אם זהו אותו מר עוקבא דרב ושמואל אם לאו). וקשה הדבר בעיני שאחרי עשרים שנה עוד הסתכסך גניבא עם ראש הגולה על עניין מינוי אשר לא יצא ממנו אלא מאחד מקודמיו.

11 לטענתו של וייס, כי רבה בר אבוה מינה את רב נחמן לראש ישיבת נהרדעא, עיין, להלן, הערה 16.

12 (להלן — פונק) S. Funk, *Die Juden in Babylonien 200-500*, Berlin 1902-1908, p. 112.

לשיטת פונק צריך לומר שאין לעלייתו של רב הונא לראשות ישיבת סורא שום קשר עם מה שאירע בנהרדעא. מה שאמר הגאון "ובתר שמואל מלך רב הונא" אינו מצביע על קשר סיבתי, ואין רצונו לומר שחיפשו משך שלוש שנים כדי למצוא ממלא-מקום לשמואל, אלא שכוונתו שרק עם עלותו של רב הונא לראש ישיבת סורא עמדה בראש מוסדות התורה בבבל דמות מרכזית שאליה היו גשואות עיניהם של מרבית חכמי בבל, ובידיה ניתנו הסמכויות שהיו לפניו בידי שמואל. למה שהיה בנהרדעא באותה עת, עוד ניוזק בהמשך.

החכמים האחרים שהזכיר פונק, לא היו מתמנים בלאו הכי; רק רב חסדא ידוע שהיה מחכמי סורא, וגם הוא בא לשם לאחר תחילת 'מלכותו' של רב הונא.¹⁸

ג

בהמשך האיגרת כתב הגאון:

ורב נחמן בשילחי ובמחוזא עם רבנן דנהרדעא ולא אשכחן דהוה אעיל לקמיה
(ד)רב הונא אלא כבני זאוי הוו דבכמה דוכתא אמר רב נחמן הונא חברין.

לכאורה רומזים הדברים למעמד המיוחד של רב נחמן שישב בשלחי ומחוזא, ונחשב לבעל מעמד מקביל לראשי ישיבות בבל. אך לעומת רב יהודה מפומבדיתא שנראה לרב הונא בפירקא¹⁴, לא נראה לו רב נחמן, והנימוק היה: ש'כבני זאוי הוו'. בכל תולדות אמוראי בבל לא מצאנו תופעה דומה ואף רב שריא גאון לא הביא דוגמא נוספת כזו. כל שאר ראשי הדור קשורים היו לאחת משתי הישיבות.

ובוודאי יחוש כל תלומד את התלמוד הבבלי, שרב נחמן, אף-על-פי שלא היה לא מחכמי סורא ולא מחכמי פומבדיתא, היתה השפעתו גדולה על בני זמנו ורב חלקו בתורת דורו. מה טיבו של מעמד זה?

שאלה נוספת לגבי רב נחמן עולה מדברי הגאון שעם רב נחמן נמצאו רבנן דנהרדעא. למה היו חכמים אלה אצלו, ולא אצל רב יהודה, בפומבדיתא, לשם עברה הישיבה, לכאורה, אחרי חורבן נהרדעא?

לדעת וייס¹⁵ היו כנראה שלושה מוסדות מקבילים — רב נחמן בנהרדעא — ואחרי חורבנה בשלחי ובמחוזא "ושם יסדו (רבה בר אבוב ורב נחמן) בית דין ורב נחמן ישיבתו"¹⁶ — רב יהודה בפומבדיתא ורב הונא בסורא. יחד עם רב נחמן בשלחי היה רב ששת שהיה לרוב גם בעל מחלוקתו.¹⁷

13 עיין מה שכתבתי בסיני, עא (תשל"ב), לתולדות חייו של רב חסדא, עמ' קכב.

14 כך נראה לפרש את הביטוי באיגרת רש"ג "והוה מתחזי ליה לרב הונא לפרקים", וכן הכתוב באיגרת "ולפרקין הוו חזאו רב ושמואל הדאדי" (עמ' 81). וכן פירש פונק, עמ' 131, הערה 5.

15 דוד דור ודורשיו, ג, עמ' 156 ואילך.

16 לדעת וייס, היה כאמור רבה בר אבוב ריש גלותא והוא שמינה את רב נחמן לראש ישיבת נהרדעא לאחר מות שמואל. אך היטב דחה את דבריו הלוי (עמ' 412 ואילך). כאמור לעיל לא מצינו התערבותו של ראש הגולה במינוי ראש הישיבה. ועיין נויסנר, עמ' 58—59. אשר לשיטת הלוי בשאלה האם היה רב נחמן ראש הישיבה בנהרדעא, עיין להלן בהמשך.

17 ועיין עוד, פונק, עמ' 131—132. לדעתו, גם לרב ששת היתה ישיבה בשלחי, אשר לא הצליחה להתפתח מאותו טעם שלא הצליח רב נחמן בשכנציי, לשם הלך בראשונה אחר חורבן נהרדעא.

עניין זה טעון בירור, ויתברר בהמשך.

הלוי¹⁸ כתב:

ובודאי שאילו היה רב שרירא גאון אומר זה מקבלתו או מעצמו בדרך החלטתו הי' הדבר קשה לחלוק עליו, אבל עכשו שהוא בדבריו רק כמסתפק (!) ואומר 'ולא אשכחן דהוה אעיל רב נחמן לקמיה דרב הונא, אלא כבני זוגיהו דבכמה דוכתין אמר רב נחמן הונא חברי' ועושה זה גם להבדל בין רב נחמן לרב יהודה הרשות לעמוד על זה ולברר מגמרא בהיות אך זה לבד עיקר המקור לפנינו.

בהמשך, הגיע הלוי איפוא למסקנה הפוכה מזו של הגאון וכתב:

אבל כן הדבר שגם הוא הי' מתבאים לסורא לברורי שמעתתא והעמדת ההלכה ובהיותו אז כבר משוש דורו הי' לפעמים גם זאת כי קדמו פניו מראשי חכמי המתבתא ויודעו לו כבר שם ספקותיהם.

אף תמה הלוי "ובאמת לא ידעתי כלל ענין ספיקו של רב שרירא גאון" וכו'. כמו שראינו, דבריו מפורשים נגד עדותו של רש"ג. והתימה, למה יהא הגאון כמסתפק במקום שהלוי ראה דברים מפורשים, אלא שיש לקבל את דברי הגאון כפשוטם¹⁹. יש הסוברים כי מעמדו המיוחד של רב נחמן מוסבר בכך שהיה בעל התפקיד המיוחד של דיין לראש הגולה שמשמעותו, כנראה, דיין ראשי בבית-דין של ראש הגולה. וכך מקובל במחקר היום²⁰. אך לא בתלמוד ולא באיגרת רש"ג מוצאים לו תואר זה. רב הונא אומר, אמנם, לרב נחמן "הילכתא כותיכו דמקרביתו לבבא דריש גלותא דשכיחי דייני" (או 'דיני', עיין רשב"ם בשם ר"ח; בבא בתרא סה א), אך אין זאת אומרת שרב

18 עמ' 418 ואילך.

19 לדברי הלוי: "אבל כן הדבר שגם הוא הי' מתבאים לסורא לברורי שמעתתא והעמדת ההלכה", אינני יודע על מה הוא מסתמך בפירושו את 'איכלע לסורא' לשם 'לברורי שמעתתא'. אדרבה, אין רב נחמן המברר את השמועה בסורא, כי אם חכמי סורא הם המבררים את שמועתם אצל רב נחמן, עיין סוכה יד ב; כתובות צד א, צט א; חולין יט א—ב; ועוד. וכבר דחה פונק את דברי הלוי, עיין עמ' 131, הערה 5.

20 המקור לשיטה זו, הוא, כנראה, דברי רש"י בקידושין ע א (ד"ה לא מיבעי לך למיזל): "... ורב נחמן ראש בנהרדעא ודיין לראש גלותא וחתניה דבי נשיאה". אבל בסוכה י ב כתב בצורה שונה במקצת (ד"ה רב נחמן): "אב בית דין היה ונגיד ומצוה בבית ראש גולה ועושים על פיו", וכן בגיטין סו ב. כלומר דבריו בסוכה ובגיטין מלמדים על כוונת דבריו בקידושין. ובגיטין יט ב (ד"ה רב נחמן): "דיין היה ממונה מפי ריש גלותא וחתנא דבי נשיאה". גם דברים אלה אין משמעם שהיה דיין של ראש הגולה. על רב נחמן כדיין של ראש הגולה, עיין פונק, עמ' 123; יודילוביץ, פומבדיתא, עמ' 6 (בספרו, חיי היהודים בזמן התלמוד, ספר נהרדעא, וילנא תרס"ו, היה זהיר יותר, עיין שם, עמ' 37); ובמיוחד נויסנר שפיתח תיאוריה שלמה על תפקידיו של רב נחמן כדיין של ראש הגולה, עמ' 61 ואילך. די בכותרת של הפרק, R. Nahman as Vizier כדי לרמוז על גישתו לעניין. אין צריך לומר, על-פי מה שנכתוב בהמשך, שלהרבה מדבריו אין בסיס. ועיין עוד: F. Lazarus, Die Haupten der Vertriebene, JILG, vol. X (1890), p. 94 (להלן — לצירוס). וכן בר בספרו, עמ' 90, ועוד

נחמן היה הדיין של ראש הגולה. אדרבה, מהפיסקה ראיא להיפך, במיוחד על-פי נוסח ר"ח. וכן מהמסופר בבבא מציעא סו א "עבד רב נחמן עובדא גבי ריש גלותא" אין ראיא לדיינא דריש גלותא, ופירושו הוא שכתב שטר על-פי שיטתו לראש הגולה, לבית ראש הגולה או לבית-הדין של ראש הגולה. אף דברי רב הונא לרב יהודה שזופיע לפני רב נחמן "משום יקרא דבי גשיאה" (קידושין ע א) אינם מלמדים אלא, שרב נחמן היה ממשפחת ראש הגולה, כלומר אדם מיוחס וקרוב למלכות²¹. אי-אפשר להסיק מכאן שרב נחמן היה דיין של ראש הגולה. גם נסיעתו באפריון של זהב (גיטין לא ב) איננה הוכחה למעמדו הציבורי כדיין ראש הגולה, כי אם למעמדו החברתי כאחד ממשפחת ראש הגולה. מה שמצאנו אותו פוסק בהודמנויות שונות בענייניהם של ראשי הגולה²², הרי זה מפני שנוסף על כל אלו, היה מקום מושבו בקרבת ראש הגולה, ועל כן טבעי היה שאליו יפנו בשאלותיהם. ולבסוף, בבבא קמא, נח ב, מספר התלמוד :

ההוא גברא דקץ קשבא מתבריה אתא לקמיה דריש גלותא א"ל... זיל תב ליה תלתין ותלתא ותילתא אמר גבי ריש גלותא דדאין דינא דפרסאה למה לי אתא לקמיה דרב נחמן א"ל בששים.

מהסוגייה ברור שהיו שני בתי-דין: של ראש הגולה ושל רב נחמן. רב נחמן היה בוודאי דיין, אך לא במעמד המיוחד של דיין של ראש הגולה. והרוצה לטעון עליו ההוכחה. ראיא לכאורה לדברי הם דברי התלמוד בסנהדרין ה א : "א"ר נחמן כגון אנא דן דיני ממונות ביחידי", ומיד אחר-כך שואל התלמוד : "איבעיא להו כגון אנא דגמירנא וסבירנא ונקיטנא רשותא אבל לא נקיט רשותא דיניה לא דינא או דילמא אע"ג דלא נקיט רשותא דיניה דינא". אילו היה רב נחמן דיין של ראש הגולה, הרי ממילא נקט רשותא ואין מקום לשאלת התלמוד. כך לכאורה אפשר היה להוכיח את טענותינו. אבל, מאידך גיסא, אפשר לסתור ולומר שאמנם היה רב נחמן דיין של ראש הגולה אלא ששאלת התלמוד היא האם מיינו כזה מטעם ראש הגולה היה הכרחי.

לאחר דחיית פירוש זה למעמדו המיוחד של רב נחמן חוזרות שאלותינו ועולות מחדש. שאלה אחרונה הנוגעת לרב נחמן היא האם חזר לנהרדעא אחרי חורבנה ? שאלה זו חשובה, כי בפתרונה אפשר לפתור בעיות שונות הנוגעות ליחסים בין החכמים. לדעת הלוי²³ :

כי אמנם בעוד היות רב נחמן בנהרדעא טרם חורבנה ואחרי מות שמואל אז קטן ה' וצעיר עדיין אשר לא הגיע פרקו עוד, אבל כשנתגדל ונהרדעא שבה והתנערה ואז ה' מקומו של רב נחמן בנהרדעא ובמחוזא כי התאחדו אז מחוזא ונהרדעא יחד אז הורה רב נחמן גם בנהרדעא²⁴.

21 על דברי רש"י לעניין, עיין בהערה הקודמת.

22 למשל: עירובין יא ב; כתובות ס ב; ועוד. ועיין ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל אביב 1969 (להלן — אלבק), עמ' 300.

23 דורות ראשונים, ג, עמ' 416.

24 ועיין עוד שם, הערה 3.

גם פונק²⁵ ויודילוביץ²⁶ סברו שרב נחמן חזר לנהרדעא, אם כי לדעתם עמד בראשה גם לפני חורבנה²⁷.

רש"ג כתב בשני המקומות בהם ציין את תחנותיו של רב נחמן לאחר חורבן נהרדעא: "ובשנת תקע אתא פפא בר נצר ואחרבה לנהרדעא ואזל... ורב נחמן לשכנציב ולשילחי ולמחוזא והוה התם רב יוסף בר חמא אבוי דרבא" (עמ' 82). וכן: "הוה מתחזי ליה (רב יהודה) לרב הונא לפרקים ורב נחמן בשלחי ובמחוזא עם רבנן דנהרדעא" (עמ' 84). הגאון לא הזכיר שהיה רב נחמן בנהרדעא אחרי החורבן.

הלוי נתן דעתו על נקודה זו, והציע 'פשרה' בדמות האיחוד בין מחוזא ונהרדעא, אך הדבר דחוק. אין אנחנו יודעים על קירבה גיאוגראפית שתאפשר איחוד כזה, כפי שתאירו הלוי. כמו כן, לא ברור מה פירוש איחוד זה. אם כוונתו לכך שחכמי שני המקומות האלה התאחדו ובאו למקום אחד, להיכן באו — האם למחוזא או לנהרדעא? ולמה ימצא רב נחמן בשני המקומות האלה אחרי האיחוד המוזכר?

ד

כדי לענות על כל השאלות שהצגנו, נסקור את התקופה בכללה, ונתחיל מרב ושמואל. בשנת 218 ירד רב לבבל, ונפטר שם בשנת 246²⁸. בתקופה זו אירעו שני מאורעות בעלי חשיבות מכרעת בתולדות היהודים בבבל: (א) בשנת 226 עלתה המלכות הססנידית עם נפילתו של ארטבן אחרון הפרתים, בעקבותיה הכריז רב — נתפרדה החבילה (עבודה זרה יא א'²⁹). (ב) ייסוד ישיבת סורא; אחרי מותו של רב שילא, נמצאו עדיין רב ושמואל ביחד בנהרדעא ולא הוחלט מי יעמוד בראש, על-כן, כדברי הגאון:

שבקיה רב לשמואל בנהרדעא דהי דוכתיה ומקום התורה ואיתרחיק לדוכתא דלא הוה אית בה תורה והיא סורא דמקריא מתא מחסיה דהוה נפיש ישראל התם נמי והוה בהון דאפילו בשר בחלב לא ידעין ואמר איתבי הכא עד היכין שתרבה תורה בהא דוכתא (עמ' 79).

אין אנחנו יודעים באיזו שנה בדיוק אירע הדבר³⁰. במקום אחר העיר הגאון על התקופה הזאת בפיסקה חשובה מאוד:

- 25 עמ' 132, ועיין עוד שם, הערה 2.
- 26 ספר נהרדעא, עמ' 37 ואילך, עמ' 65 ואילך. ועיין עוד פומבדיתא, עמ' 6.
- 27 ועיין הערתו של פונק לדברי הלוי בציון ז', עמ' xvi—xv. וייס, עמ' 157, היה זהיר יותר ולא הזכיר חזרתו של רב נחמן לנהרדעא, ועיין עוד שם, הערה 6.
- 28 איגרת, עמ' 78, 81. השאלה החזר רב לארץ-ישראל בתקופה זו אם לאו אינה חשובה לעניינינו. העיקר עבורנו הוא, שעם ירידתו של רב לבבל, מתחילה אותה התפתחות שחלה בעקבות ירידה זו. ועיין אלבק, עמ' 170—171.
- 29 על חיי היהודים תחת שלטון זה, עיין G. Widengren, *The Status of the Jews in the Sassanian Empire, Iranica Antiqua*, vol. I (1961), pp. 117-162. (להלן — וינדגרן).
- 30 לדעת בר בספרו, היה זה סמוך מאוד לשנת ירידתו של רב לבבל, עיין שם, עמ' 38—39, ואין זה נראה. לדעת י"ש צורי, בספרו על רב, ירושלים תרפ"ה (להלן — צורי) עבר רב, אחרי מותו של רב שילא, להוצל בתחילה, ורק אחר-כך לסורא. ועיין תיאורו הציורי, עמ' 150—154.

ועד דאיפטור רבי בראשי גלואתא הוו נהיגין בבבל ולא בראשי מתיבאתא, ונשיאים דאיגון ראשי סנהדרין — בארץ ישראל, כדמפרש באבות עד הלל ושמאי (עמ' 74).

כאשר ירד רב לבבל, עדיין היה רבי בחיים. זאת אומרת, התפתחות זו שתיאר הגאון היתה לאחר ירידתו, ובוודאי היתה קשורה באישיותו של רב, וכן באישיותו של שמואל. נראה מתוך ההשוואה עם ארץ-ישראל, שהכוונה להסמכת החכמים³¹, והאחריות עליהם בשבתם בדין, וכן להתקנת תקנות לדאגה לקידומן הדתי של הקהילות השונות ברחבי הממלכה. ראשי הישיבות מילאו חלק ריק בחיי החברה היהודית, והדברים ידועים³². בבואו לבבל, נמצא רב שילא במעמד של 'רישא דרבנן', ותוארו 'ריש סידרא' (איגרת, עמ' 78). אחרי מות רב שילא, עבר, כאמור, רב לסורא וייסד שם ישיבתו. על תקופת שהותו של רב בסורא, כתב הגאון: "והיו שני בתי דינים גדולים בבבל חד בנהרדעא דהוה כבר וחד בסורא דקבעיה רב" (עמ' 80). ובהמשך: "והיוין להון לרב ושמואל תרתין מתיבאתא דאמרין בהמביא גט... ומפרשינן דרב סבר כיון דאיכא מתיבאתא משכח שכיחי" וכו' (עמ' 81).

בוודאי צדק הלוי שכאן צוין בפעם הראשונה עניין המתבאתא, שראשיה בוודאי נקראו ראשי מתיבאתא³³. מתקופה זו ואילך בבבל נהגו בראשי מתיבאתא ולא בראשי גלואתא.

מאידך גיסא, לא בטל עם זה התואר ריש סידרא. אחרי שתאר הגאון את ייסודה של ישיבת סורא על-ידי רב, המשיך:

ואיקרי ריש סידרא דקאמר ליה ר' יוחנן לאסי בן היני מאן ריש סידרא בבבל אמר ליה אבא אריכא (חולין קלז ב) ואיקיים חילמא דחזא ליה ר' חנינא דוקפיה בבבל כי היכין דמפרש ביום הכפורים (יומא פז ב) (עמ' 80)³⁴.

בימי רב ושמואל היה ראש הגולה מר עוקבא. ראינו במקצת את ההתפתחות שתיארה הגאון עד "בראשי מתיבאתא הוו נהיגין בבבל". אין ספק בעיני, שאישיותו של מר עוקבא, שהכיר בגדולתו של שמואל, ובוודאי בזו של רב, הקלה על מעבר זה. ואפשר עוד שהשפיעה גם עליית הססנידים שקרתה בימיהם. אך כמו שהעירותי כבר³⁵, לא אעסוק בפרשת היחסים בין ראש הגולה והחכמים, ונסתפק במה שצוין כאן. בתנאים אלה, כאשר נמצאו בנהרדעא שמואל ועמו יחד ראש הגולה, ורב נמצא הרחק

ופרק יא, עמ' 170 ואילך. לדעת משולם בר, דברי משולם, פרנקפורט תרפ"ו, היה זה בשנת תק"ם לשטרות (228), עיין שם, עמ' 64, 67, 77.

31 אין ברצוני לעסוק כאן ביחסים שבין החכמים לבין ראש הגולה — פרשה נכבדה בפני עצמה. ועיין, למשל, דברי רבה בר רב הונא לראש הגולה — סנהדרין ה א.

32 עיין וייס, עמ' 133 ואילך; צורי, עמ' 184 ואילך, ועוד ועוד. מאידך גיסא, עיין דבריו של הלוי, פרק יג. הגאון בעצמו רמז לכך שלא בכל מקום בבבל היה המצב הרוחני שפיר.

33 עיין דבריו נגד שיטתם של וייס וגרץ, פרק 42, עמ' 404 ואילך; ועיין לעיל, הערה 2.

34 לעניין 'ריש סידרא' עיין עוד מש"כ מו"ר פרופ' ש' אברמסון, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 107.

35 לעיל, הערה 31.

בסורא, הרי אך מפאת אישיותו המיוחדת של רב, ששמואל כיבדו עד מאוד, זכתה ישיבת סורא להיקרא מתיבתא, וראשה, רב, אף זכה להיקרא ריש סידרא. אך כל זה כאשר רב היה בחיים. עם פטירתו, טבעי היה שתחזור הבכורה לנהרדעא. ישיבת סורא אמנם לא פסקה — נמצאו בה 'אמרי בי רב' דהיינו רב המנוגא ורב הונא, אבל המתיבתא אחת היתה — זו של נהרדעא. יחד עם זאת, לא מצינו יותר את התואר 'ריש סידרא'. שמואל נפטר בשנת 253, ועל כך כתב הגאון:

ושכיב שמואל בשנת תקסה והווי תלמידיה רב נחמן בנהרדעא ורב יהודה בפומבדיתא ורב ששת בשלחי.

ובשנת תקע אתא פפא בר נצר³⁶ ואחרבה לנהרדעא ואזל רבה בר אבנה זקינינו ורב נחמן לשכנציב ולשילחי ולמחוזא והוה התם (במחוזא) רב יוסף בר חמא אבוהי דרבא ושאר רבנן דילן לפום בדיתא וכו' (עמ' 82).

על-פי דברי הגאון מצטיירת התמונה הבאה: רב נחמן תלמידו של שמואל היה בנהרדעא ונראה שעמד בראש ישיבתה במשך חמש השנים שעברו ממותו של שמואל עד חורבנה על-ידי פפא בר נצר³⁷. אחרי חורבן העיר, נאלץ רב נחמן לעבור ממקום למקום עד שהגיע למחוזא. לא נזכר שחזר לנהרדעא, ועל כך עוד בהמשך.

36 הרבה נכתב על הבעיה מי היה פפא בר נצר, עיינו לאחרונה לעניין זה: י' שורק, מי החריב את נהרדעא, ציון, לו (תשל"ב), עמ' 117 ואילך.

37 גרץ, עמ' 391, כתב על רב נחמן: "הצעיר שבאמוראי הדור ההוא" כלומר בין רב הונא, רב נחמן, רב יהודה ורב חסדא. ובמקור הגרמני, vol. IV, Leipzig 1908, p. 298, כתב שנולד בשנת 235. לפי זה היה רב נחמן אך בן 18 כאשר נפטר שמואל. הוא לא הביא ראיה לדבריו, אך, על כל פנים, אם דבריו נכונים, היה רב נחמן צעיר בכעשרים שנה מרב חסדא (נולד בשנת 216) ובכעשרים וחמש עד שלושים שנה צעיר מרב הונא. חישובים אלה הם על-פי מאמרי בסיני (לעיל, הערה 13). ואף הלוי סבר כגרץ שרב נחמן נולד בין השנים 235—240 לפי דבריו (עמ' 418): "ובמות רב הונא כבר הי' רב נחמן כבן ששים שנה". לדעת הלוי היה רב יהודה הזקן שבחבורה, כי בקידושין (עב ב) נאמר "כשמת רבי נולד רב יהודה", ולדעת הלוי, נפטר רבי בין השנים 190—200. לפי זה, היה רב יהודה מבוגר בכארבעים שנה מרב נחמן. על-פי היחסים בין החכמים הללו, אותם נתאר בהמשך בפנים, אי-אפשר להעלות על הדעת פער שנים כה גדול כפי שיוצא מדברי הלוי וגרץ. ברור, מצד אחד, שיש לאחר במידה ניכרת את שנת לידתו של רב יהודה, על-פי המקובל היום שרבי נפטר, כנראה, בסביבות שנת 220. כמו כן, יש להקדים במידה ניכרת את שנת לידתו של רב נחמן, על-פי ההוכחה הבאה: רב נחמן אמר הרבה פעמים על רב הונא 'הונא חברי' ובביצה כה א אמר על רב חסדא 'נפל חברי' ברברבתיא'. כלומר על רב הונא ועל רב חסדא דיבר כעל חברים. מאידך גיסא, אמר רב נחמן על רבה בר רב הונא באותו מקום 'נפל בר חברי' ברברבתיא'. רבה בר רב הונא נשא אשה עוד בחיי רב (מגילה כז ב). אם לפי החוקרים, נולד רב נחמן בין השנים 235—240, היה רב נחמן ילד, לכל היותר, בזמן הנישואין הללו. אם כן, כיצד יכול היה לומר על רב הונא 'חברי' ועל רבה בנו 'בר חברי'. אלא שיש להקדים בהרבה את שנת לידתו של רב נחמן. לדעת לצרוס, עמ' 90, חי רב נחמן בין השנים 225—320. אך נראה, על-פי היחסים בין החכמים, שיש להקדים את שנת לידתו של רב נחמן עוד יותר, כך שהיה גילו של רב נחמן קרוב יותר לגיל רב הונא מאשר לגיל רבה בנו. נציין שרבה בר רב הונא נולד כאשר אביו היה בן פחות מעשרים שנה. רב הונא נולד, כנראה, במחצית הראשונה של העשור השני, דהיינו בין השנים 210—215. לפי זה, נולד רבה בנו בסביבות שנת 230,

רב יהודה נמצא בפומבדיתא כבר במותו של שמואל, וכן רב ששת בשלחי. ואפשר שהיו משם וחזרו למקום מגוריהם, כמו שרב חסדא חזר לכפרי אחרי שלמד בסורא אצל רב הונא³⁸. 'שאר רבנן דילן' עברו לפומבדיתא אחרי חורבן נהרדעא. יחד עם זאת, כבר ציינו לדברי הגאון במקום אחר "ורב נחמן בשולחי ובמחוזא עם רבנן דנהרדעא" (עמ' 84).

מדברים אלה יוצא, שחכמי ישיבת נהרדעא נמצאו אחרי חורבנה בשלושה מקומות שונים. בתנאים אלה, אין עדיין לדבר על מקום אחד שמילא את מקומה של נהרדעא. ובודאי שאין לדבר על ייסודה של ישיבת חדשה, כאשר היתה רק העברה של מוסד אחד, ולפי שעה לשלושה מקומות.

לכאורה, טבעי הדבר שהמתיבתא תעבור למקום ראשה, דהיינו, רב נחמן. ונראה שאמנם השתדל רב נחמן שאכן כך יהיה, ואף קיים פירקא³⁹, אך גלויותיו הרבות מצד אחד, ואישיותו של רב יהודה שהיה, כאמור, בפומבדיתא, מצד שני, מנעו, כנראה, מרב נחמן להעמיד את מחוזא כמחליפת נהרדעא. אשר לשלחי, לא נראה שהתמידו שם, או שהגיעו ליותר מאשר כפרי לסורא. נציין שגם רב ששת משתתף בפירקא של רב הונא⁴⁰. בכל אותה העת היתה המתיבתא בסורא הישיבה המרכזית בבבל עם רב הונא בראשה. רק אחרי מות רב הונא, זכתה ישיבת פומבדיתא — ולא מחוזא — להיות מתיבתא. והנה כתב הגאון במקום אחר :

ובתר אביי מלך רבא במחוזא דמן פומבדיתא היא כי היכי דמפרשן בהרואה (ברכות נו א) דאמר ליה בר הידא מפרש חילמי ניהא נפשיה דאביי ואתיא מתיבתא לקמן ורבנן דכולי עלמא איכנפו לקמיה (עמ' 88).

רב נחמן נפטר בשנת תרל"א (319)⁴¹ ואילו אביי בשנת תרמ"ח, שבע-עשרה שנה אחריו (עמ' 87)⁴².

כאשר מדייקים היטב בדברי הגאון, רואים שרבא נמצא במחוזא. מקום מגורי אביו, ואחרי מות אביי עברו אליה החכמים מפומבדיתא. במלים אחרות, לא פסקה ישיבת מחוזא עם מותו של רב נחמן, אלא המשיכה בחיי רבא תלמידו שהיה נוכח בעת פטירתו

ועוד הספיק לשאת אשה לפני שנת 246, היא שנת פטירתו של רב. על כן, נראה לי שרב נחמן נולד בסביבות שנת 220 לכל המאוחר, ואולי אפילו לפני-כן. לפי זה חי כמאה שנה. על-פי הדברים הללו, זכו כל ארבעת בני החבורה לאריכות ימים; רב חסדא חי תשעים ושתים שנה (מו"ק כת א), רב הונא הגיע לגבורות (מו"ק שם), רב נחמן חי, כאמור, מאה שנה, ורב יהודה נפטר בשנת 298 (איגרת, עמ' 85) כאשר היה בן למעלה משמונים שנה, שכן נולד לפני פטירתו של רבי (קידושין עב ב — זה הפירוש לביטוי "כשמת רבי נולד רב יהודה", ואכמ"ל).

38 עיין מאמרי הנ"ל, עמ' קכד.

39 יבמות סו ב.

40 שם, סד ב.

41 סדר תנאים ואמוראים, A. Neubauer, *Medieval Jewish Chronicles*, Part I, Oxford 1888.

42 לעניין הבעיות בקשר לשנת פטירתו של אביי, עיין גרץ, ציון א, עמ' 465.

של רב נחמן (מועד קטן כח א). במלים אחרות, המוסדות המקבילים המשיכו עדיין להתקיים, אם כי המתכתא היתה במקום אחד. רק עם עלותו של רב נחמן בר יצחק לראש הישיבה — נעשתה פומבדיתא מקומה הקבוע לדורות של המתכתא. בכך משלימים בצורה מופלאה דברי הגאון אלו את אלו. אבל בזה התקדמנו מעבר לתקופה בה עוסק מאמר זה.

על-פי הדברים האלה, ברור שיש לקבל את הרמז של הגאון שלא חזר רב נחמן לנהרדעא. יש גם לציין, שמחוזא היתה עיר הבירה של המלכה הססנידית⁴³. ואם תשאל, הלא לכאורה תלמוד ערוך הוא שתזר לנהרדעא, כי בעירובין שנינו:

בעו מיניה מרב ענן צריך לנעול או אין צריך לנעול א"ל תא חזי הני אבולי דנהרדעא דטימן עד פלגיהו בעפרא ועייל ונפיק מר שמואל ולא אמר להו ולא מידי... כי אתא רב נחמן אמר פניהו לעפריהו.

מכאן הביא הלוי⁴⁴ ראיה לשיטתו שאמנם חזר רב נחמן לנהרדעא אחרי חורבנה. אך כנגד זה אפשר לטעון שהלשון 'כי אתא' טעון בעצמו בירור. מצאנו לשון דומה על רב ענן, גם הוא בעירובין עד ב: "דהתוא מבואה דהוה דייר ביה איבות בר איהי עבד ליה לחיאי ושרא ליה שמואל אתא רב ענן (אחרי מות שמואל — רש"י שם) שדיית", וכו'. יתר-על-כן, על-פי המעשים המסופרים על רב נחמן ורב ענן במקומות שונים סביר להניח שהיו שניהם בזמן אחד באותו מקום⁴⁵.

כמו כן, אין קושי על דברינו מביצה כט א, שם, לכאורה, הגיב רב נחמן על דרשתו של רבה בר רב הונא זוטי בנהרדעא, ומשמע ששם היה, כי יש לגרוס 'רב חמא' במקום 'רב נחמן'⁴⁶. המעשה הזה אירע שנים רבות אחרי מות רב נחמן. והוא הדין בחולין צה ב, שם יש לגרוס 'רב חנן מנהרדעא' במקום 'רב נחמן מנהרדעא'.

כבר נאמר שרב יהודה נמצא בפומבדיתא לפני חורבן נהרדעא ובוודאי לימד שם כמו שעשה רב חסדא בכפרי בשובו לשם⁴⁷. וכמו ששונה תיאור סורא של הגאון מתיאור פומבדיתא, כך שונה היה פועלו של רב בסורא מפועלו של רב יהודה בפומבדיתא. רב בא למקום שלא היתה בו תורה, ואילו פומבדיתא היתה לדברי הגאון, עיקר גולה דהוות מן

43 עיין וידנגרן, עמ' 122.

44 עמ' 416.

45 עיין כתובות עח ב—עט א, שם קה ב—קו א. בהלכות גדולות, תל אביב תשכ"ב (צילום), גורס בבבא בתרא כט ב: "התוא עובדא דהוה בנהרדעא ד ההוא דאמר ליה לחבריה... אתא לקמיה דרב נחמן... אמר ליה רבא דיגא הכי" וכו'. אך אפילו לנוסח זה, אין ראיה שהיה אז רב נחמן (או רבא) בנהרדעא. המעשה היה בוודאי בנהרדעא, לפי גירסה זו, אך אפשר שהדין לפני רב נחמן היה במחוזא, ושאלתו של רבא לרב נחמן תוכיה. לא מצינו בשום מקום סימוכין לכך שרבא היה בנהרדעא, אלא אם נאמר ששניהם באו לשם באקראי. לפנינו בתלמוד "ההוא עובדא דהוה בנהרדעא" ליתא. תודתי נתונה למו"ר ר"ש אברמסון שהפנה תשומת לבי למקום זה, ועיין בבא בתרא שבהוצאתו, תיקונים והוספות, עמ' 210, לעמ' 48, שורה 83.

46 עיין נ"ב רבינוביץ, דקדוקי סופרים לביצה, מינכן תרל"ז.

47 במאמרי הנ"ל ציינתי שאת תלמידיו — רמי בר חמא ורבא וכן רבי זירא — לימד בכפרי.

בית שני. וזאת יש לדעת, אף-על-פי שבוודאי נטה הגאון לפאר את מקומו פומבדיתא, לא מצאנו שבדה מלבו דברים. אפשר אולי להטיל ספק באובייקטיביות של הערכת הגאון, אבל בוודאי עלתה פומבדיתא כמקום תורה על סורא, בה לא היתה תורה כלל.

לפיכך לא היה רב יהודה מייסדה של ישיבת פומבדיתא באותו מובן שרב היה מייסדה של ישיבת סורא. רב הקים מוסד חדש, ואילו פומבדיתא היתה מקום תורה, אך לא היתה בה מתיבתא. בימי רב יהודה הלכה והתפתחה פומבדיתא כמקום תורה, ובמיוחד אחרי שעברו אליה חכמים מנהרדעא, עד שהגיעה להיות מתיבתא בסוף ימיו של רב יהודה, ויורשתה היחידה של נהרדעא אחרי דורות רבים. על כן לא אמר הגאון שבתר שמואל מלך רב נחמן, כי נהרדעא נחרבה וראשותו של רב נחמן לא האריכה ימים אף-על-פי שהיה ממלא מקומו של שמואל. יש לציין כי רב נחמן היה עדיין צעיר למדי באותה עת⁴⁸. ומה אודות סורא בעת ההיא ?

אחרי מותו של רב, המשיך בה עיסוק בתורה, אך לא היה לישיבה מעמד של מתיבתא. בשנת 256, שלוש שנים לאחר מותו של שמואל, כאשר היה עדיין רב נחמן בנהרדעא, התמנה רב הונא לראש ישיבת סורא. עדיין לא היה שום חידוש במעמדה, והמצב נשאר כמות שהיה עם פטירתו של רב. שנתיים לאחר-מכן, אירע אסון נהרדעא הנזכר ובריהתם של החכמים משם. טבעי הדבר, שבעת אשר כזאת יתחזקו כוחה ומעמדה של ישיבת סורא. רב הונא הצליח להרבות תורה בישראל, כמו שאמר הגאון: "ובתר שמואל מלך רב הונא דהוה מן בני נשיאה ורבי תורה הרבה דאמרינן כי הווי מיפטרי רבנן מבי רב הונא הווי פיישי תמני מאה רבנן" (כתובות קו א — עמ' 80). וכן אומר התלמוד במועד קטן (כה א) "אמרי היכי גינחיה רב הונא ריבך תורה בישראל ור' חייא ריבך תורה בישראל". על ר' חייא, ראה עדותו של רבי (כתובות קג ב).

ובהמשך כתב הגאון: "ואיגבר רב הונא טובא דהוה מן בני נשיאה ורב יהודה בפום בדיתא ותלמידיה קמיה והוה מיתחזי ליה לרב הונא לפרקים". פירוש דברי הגאון הוא כפשוטם. כלומר, שלא רק תלמידים הרבה היו לרב הונא, כי אם גם שרב יהודה הראש בפומבדיתא, היה נראה לפניו⁴⁹. נראה שההכרעה לבוא לרב הונא היתה בגלל ייחוסו של רב הונא, יחד עם חולשתה של ישיבת פומבדיתא באותה עת, כפי שתיארנו לעיל. אפשר שעל-ידי זה רצה הגאון להסביר מה אירע לפומבדיתא שכל ימי חייו של רב הונא לא הגיעה לדרגת מתיבתא. בפירקיה דרב הונא מוצאים אנחנו את רבי חלב, רב ששת, רבי אבא בר זבדא, רב גידל ורב אחא בר יעקב (יבמות סד ב). כלומר, הרבה מגדולי בבל נראו לפניו. במלים אחרות, עם חורבן נהרדעא, עברה הבכורה לסורא ולא לאחד מממשיכי נהרדעא. תרם לכך, צירוף הגורמים שציינו לעיל.

רב נחמן בלבד — וחכמי נהרדעא שהיו אתו — לא נראה לרב הונא אלא כ'בני זאוי גינחוי'. רב נחמן, שהיה ראש ישיבת נהרדעא לפני חורבנה, שמר עדיין על מעמדו, וכמו שאמרנו, אף קיים פירקא. אך כאמור, לא כמו שהיה בעת שבתו בנהרדעא. הרבה תלמידים ישבו לפני רב יהודה, ורבים יותר לפני רב הונא.

אחרי פטירתו של רב הונא, "וחיה רב יהודה בתריתן תרתין שנין וכולהו רבנן אתו

48 הוא היה לפי הנראה בשנות השלושים המאוחרות שלו. עיין לעיל, הערה 37.

49 ולא צדק גויסטר, עמ' 65, במה שכתב שלא הכיר רב יהודה לא ברב נחמן ולא ברב הונא. והלא דבריו מפורשים נגד דברי הגאון.

לקמיה לפום בדיתא" (עמ' 85). בוודאי ש'כולהו' לאו-דווקא, אך לראשונה אנו מוצאים אותו המעמד של ישיבת פומבדיתא שעתיד להיות לה מאות בשנים. לשנתיים אלו יש, בוודאי, לשייך אותה פיסקה בגיטין (ס ב): "האי שיפורא מעיקרא בי רב יהודה לבסוף בי רבה ולבסוף בי רב יוסף ולבסוף בי אביי", שאותה פרש הגאון: "כלומר הני הוו ראשי מתיבאתא" (עמ' 87) ⁵⁰.

*

אם, כדברינו, היה רב נחמן בנהרדעא רק עד חורבנה, יוצא איפוא שכל המעשים ברב נחמן כאשר היה בנהרדעא הם מאותה תקופה.

בין המעשים האלה, נמצא המעשה ברב נחמן, רב יהודה ורב הונא (קידושין ע א—ב). רב נחמן הזמין את רב יהודה לדין בגלל תלונה שהתלונן עליו אחד מאנשי נהרדעא. רב הונא ייעץ לרב יהודה שיציית להזמנה מפני כבוד בית הנשיא (= ראש הגולה). כבר אמרנו שרב יהודה היה בפומבדיתא עוד לפני חורבנה של נהרדעא. לפי זה, לא היתה זו הפגנת יוהרה על-ידי רב נחמן כלפי שאר החכמים, כי באותו זמן לא היה לרב יהודה שום מעמד ציבורי מיוחד מאשר זה של תלמיד חכם גדול, ואילו רב נחמן היה הראש בנהרדעא, וכן מקורב למלכות. אחת הטעויות הגדולות שכבר הערנו עליה ⁵¹ היתה ההנחה שרב נחמן היה צעיר יותר משאר חבריו. לאמיתו של דבר היה בן גילם, ואולי אפילו מבוגר מהם במקצת, אלא שזכה לאריכות ימים מופלגת. רב הונא, שהיה אז בוודאי ראש ישיבת סורא, הציע על-כן לרב יהודה להיענות להזמנה. לפי זה, נוכל להניח שהיה זה בין השנים 256—259, כאשר כולם היו עדיין בראשית דרכם הציבורית; רב יהודה עוד יותר מאשר רב נחמן ורב הונא.

וכן המעשה בבבא בתרא קנא א: "הווא דאתא לקמיה דרב נחמן לנהרדעא שדריה לקמיה דרב ירמיה בר אבא לשום טמא אמר הכא אתרא דשמואל היכי נעביד כותיה דרב". רב ירמיה בר אבא היה תלמיד חבר לרב (ברכות כח ב), ונראה שרק בראשית דרכו, היסס רב נחמן לפסוק נגד שמואל במקומו של שמואל (עי' לעיל עמ' 193 והסוגיה בעירובין ו ב).

וכן בכתובות נד א :

ההיא בת מחווא דהות נסיבא לנהרדעא אתו לקמיה דרב נחמן שמעה לקלא דבת מחווא היא אמר להו בבל וכל פרוודהא נהוג כרב אמרו ליה והא לנהרדעא נסיבא אמר להו אי הכי נהרדעא וכל פרוודהא נהוג כשמואל.

לשיטת הלוי שהזכרנו לעיל (עמ' 188) שמחווא ונהרדעא התאחדו, היה מעשה זה בהכרח לפני חורבן נהרדעא. אך, מאידך גיסא, לדעתו לא היה לרב נחמן שום מעמד בנהרדעא באותה תקופה. וכך מצאנו שדבריו סותרים. דברי רב נחמן, שציין את חלוקת

⁵⁰ בגמרא שם נוסף 'ולבסוף בי רבא', פיסקה שלא הביא הגאון. אף-על-פי שהיה רבא מועמד לראשות הישיבה בפומבדיתא (הוריות יד א) לבסוף היה ראש הישיבה — במחווא. ודברי הגאון מדויקים.

⁵¹ לעיל, הערה 37.

הסמכויות בין שתי הישיבות משקפים ללא ספק את המצב שהיה לפני חורבן נהרדעא, וכמו שתואר למעלה. והוא הדין שאר המעשים⁵². סקרנו בקצרה את ראשית דרכן של הישיבות על-פי מה שעולה לדעתנו מן המקורות. סקירה זו מחייבת בחינה מחדשת של היחסים בין החכמים, שעליהם רק רמזנו כאן, אך על כך בע"ה במקום אחר.

52 מלבד השלושה שהבאנו כאן, וכן הסוגייה בעירובין ו ב, יש להוסיף את עירובין לד ב (לפולמוס לא היה כל קשר עם צבאו של פפא בר נצר, והעניין פשוט), כתובות צו א, שם ק ב. המקומות עירובין מה א, בבא קמא פג א ובבא בתרא קמה א אינם מעשים בנהרדעא, כי אם הערות של רב נחמן אודות נהרדעא, וקשה לי להחליט מתי נאמרו והיכן נאמרו. בכולם היה המוסר רב יוסף בר מניומי. אשר לחולין זה ב וביצה כט ב, כבר אמרנו שהם משובשים. בספרו, מבואות לספרות התנאים, תל-אביב תשי"ז, עמ' 571, כתב כי"נ אפשטיין שרב אחי ברבי יאשיה "היה קבור בנהרדעא בשדה רב נחמן". אינני יודע מגיון לו זה כי בתלמוד (שבת קנז ב) אין מוזכר שם יישוב הקבורה. אמנם כך כתב גם היימן, תולדות תנאים ואמוראים, לונדון תר"ע, א, עמ' 136, אבל היימן הולך באופן שיטתי בעקבות הלוי הסובר שרב נחמן חזר לנהרדעא. אך אפילו אם נניח שנכון הדבר, אין הכרח להניח שהמעשה הזה אירע אחרי חורבן נהרדעא.